

RESUMO

Este artigo ten a ambición de poñer unha semente no fértil solo corgués. Preténdese aquí animar e formar un grupo de persoas que con poucos recursos e en non moito tempo sexa capaz de realizar un traballo de recollida do patrimonio inmaterial do concello dunha maneira sistemática e científica (como se fixo antes noutros territorios galegos ou de maneira puntual no Corgo). O fin é honroso, devolvérllelo aos veciños dun xeito didáctico e ordenado co fin de mellorar a autoestima do rural e intentar que os engrenaxes transmisores de tan rico saber sigan avanzando no tempo.

Lendas, contos, romances, oracións... protagonizadas por seres mitolóxicos, santos, ou persoas normais son parte da información a recoller polo proxecto dun xeito coordinado e unificado polo equipo humano grazas a instrumentos tan interesantes como a grella da entrevista. E para demostrar que o noso concello tamén é vizoso en patrimonio inmaterial achéganse uns cantos exemplos de diversa procedencia.

PALABRAS CLAVE

Patrimonio inmaterial, etnografía, lendas, seres mitolóxicos, contos, romances, cantigas, oracións, ensalmos, fotografías.

1 LIMIAR

O patrimonio inmaterial é o elemento máis fráxil da cultura debido a elevada idade dos últimos portadores. Unha transmisión secular de avós a netos ou de pais a fillos que fendeu pola aparición dos medios de comunicación de masas (radio, televisión e nos últimos tempos, internet). Cada ano que pasa unha remesa de posíbeis informantes morre en Galiza sen que ninguén da familia colectiva galega herdara o máis grande dos tesouros patrimoniais.

Lendas, contos, cantigas, adiviñas, ensalmos... son parte da nosa rica cultura en perigo de extinción. É por isto que se pon de manifesto a necesidade de recoller e dixitalizar o patrimonio cultural inmaterial galego co fin de que non se perda. Pero todos estes aspectos da cultura popular, tan desprezados durante a maior parte do

Outeiro Iglesias, Mario

marioouteiro@edu.xunta.es
Enxeñeiro Técnico Industrial (esp. en Química Industrial)
e Enxeñeiro Químico
Profesor de Ensino Secundario
(esp. de Tecnoloxía) no CPI de Cervantes

A tradición oral é un instrumento na vida social. Non é polo tanto algo puramente expresivo, accidental, senón que na medida en que a propia vida social se constitúe por comunicación, faíno igualmente por medio da tradición oral. H.M. Velasco

A Ánxeles e ao pequeno Martiño. Presente e futuro

século XX, non naceron para permanecer transformados en cadeas de bits no disco duro dun ordenador, senón como cadeas de fonemas na boca dos galegos e das galegas, nesa fantástica cadea de transmisión interxeracional.

O final do patrimonio inmaterial de carácter oral polo asoballamento cruento da globalización é un aviso do que lle pode acontecer á maior obra de carácter colectivo do país, a nosa lingua, se non hai unha reactivación na conciencia colectiva. De nada servirán os dicionarios, as gramáticas e a literatura se só se conserva no papel algo que naceu para ser falado.

2 DEFINICIÓN

O contido da expresión "patrimonio cultural" cambiou bastante nas últimas décadas, debido en parte aos instrumentos elaborados pola UNESCO¹. O patrimonio cultural non se limita a monumentos e coleccións de obxectos, senón que comprende tamén tradicións ou expresións vivas herdadas dos nosos antepasados e transmitidas aos nosos descendentes, como **tradicións orais, artes do espectáculo, usos sociais, rituais e actos festivos, coñecementos e prácticas relativos á natureza e ao universo, e saberes e técnicas vinculados á artesanía tradicional.**

Malia a súa fragilidade, o patrimonio cultural inmaterial é un importante factor do mantemento da diversidade cultural fronte á crecente globalización. A comprensión do patrimonio cultural inmaterial de diferentes comunidades contribúe ao diálogo entre culturas e promove o respecto cara a outros modos de vida.

(1) <http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=es&pg=00001>

A importancia do patrimonio cultural inmaterial non estriba na manifestación cultural en si, senón no acervo de coñecementos e técnicas que se transmiten de xeración en xeración. O valor social e económico desta transmisión de coñecementos é pertinente para os grupos sociais tanto minoritarios como maioritarios dun Estado, e reviste a mesma importancia para os países en desenvolvemento que para os países desenvolvidos.

O patrimonio cultural inmaterial é:

- **Tradicional, contemporáneo e vivente a un mesmo tempo:** o patrimonio cultural inmaterial non só inclúe tradicións herdadas do pasado, senón tamén usos rurais e urbanos contemporáneos característicos de diversos grupos culturais.
- **Integrador:** podemos compartir expresións do patrimonio cultural inmaterial que son parecidas ás doutros. Tanto se son da aldea veciña coma se proveñen dunha cidade nas antípodas ou foron adaptadas por pobos que emigraron a outra rexión, todas forman parte do patrimonio cultural inmaterial: transmitíronse de xeración en xeración, evolucionaron en resposta ao seu ámbito e contribúen a infundirnos un sentimento de identidade e continuidade, creando un vínculo entre o pasado e o futuro a través do presente. O patrimonio cultural inmaterial non se presta a preguntas sobre a pertenza dun determinado uso a unha cultura, senón que contribúe á cohesión social fomentando un sentimento de identidade e responsabilidade que axuda aos individuos a sentirse membros dunha ou varias comunidades e da sociedade en xeral.
- **Representativo:** o patrimonio cultural inmaterial non se valora simplemente como un ben cultural, a título comparativo, pola súa exclusividade ou valor excepcional. Florece nas comunidades e depende daqueles os coñecementos das tradicións, técnicas e costumes dos cales se transmiten ao resto da comunidade, de xeración en xeración, ou a outras comunidades.
- **Baseado na comunidade:** o patrimonio cultural inmaterial só pode selo se é recoñecido como tal polas comunidades, grupos ou individuos que o crean, manteñen e transmiten. Sen este recoñecemento, ninguén

pode decidir por eles que unha expresión ou un uso determinado forma parte do seu patrimonio.

3 ANTECEDENTES

Son moitos os antecedentes que dunha maneira individual ou colectiva, dunha maneira puntual ou no marco dun estudo máis rigoroso recolleron e estudaron o patrimonio inmaterial galego. Amosamos nos seguintes subapartados unha serie de antecedentes dende o marco xeográfico máis xenérico ata o noso concello.

3.1 GALIZA

Hai que remontarse ata o século **XVIII** para atopar traballos serios no eido do patrimonio inmaterial. Estámonos a referir aos estudos dos padres Sarmiento e Sobreira, pioneiros en recoller e valorar as cantigas, contos e refráns populares que lles chegaron aos oídos a través da literatura oral².

No século **XIX** destacamos a figura de Manuel Murguía que dirixiu unha escolma rigorosa da literatura popular no primeiro tomo da súa *Historia de Galicia*. A maiores destacan os traballos de Marcial Valladares, José Casal, Manuel Milà y Fontanals, Juan A. Saco y Arce, Luís Tobío, Antonio de la Iglesia, José Pérez Ballesteros, José López de la Vega e Xesús Rodríguez López, entre outros.

O século **XX** foi unha explosión no estudo deste patrimonio, sobresaíndo a nivel colectivo os traballos da Real Academia Galega, as Irmandades da Fala, o grupo Nós, o Seminario de Estudos Galegos, a revista *Ultraya* e un longo etcétera. A nivel individual compre mencionar a A. Hervella Courel, Armando Cotarelo, Castelao, Vicente Risco, Otero Pedrayo, F. Bouza-Brey, Filgueira Valverde, Xaquín Lorenzo, Ramón Cabanillas, López Cuevillas, Leandro Carré Alvarellos, Vázquez Saco, Antón Fraguas, Taboada Chivite e máis recentemente a suíza Dorothe Schubart, Antón Santamarina, X. M.

(2) BLANCO PÉREZ, Domingo. "Literatura popular de tradición oral". *Galicia. Antropoloxía. Tomo XXVIII: Imaxinario. Literatura popular*. Hércules de ediciones. 1997, páxs. 55-85.

González Reboredo, Domingo Blanco, Mar Llinares,...

No eido da **fotografía** tamén hai que salientar as coleccións propias de xente foránea de comezos de século como foron as de Walter Ebeling e Ruth Matilda Anderson. Por fortuna nos últimos anos afloraron numerosas iniciativas tanto de recollida de material fotográfico como de divulgación das mesmas a partir de libros e exposicións a cargo de museos (Museo do pobo Galego, Museo etnolóxico de Ribadavia...), fundacións, bibliotecas, asociacións culturais e veciñais...

Pero hai varias iniciativas que quero resaltar na actualidade a nivel galego:

- **Proxecto Ronsel**³, que xurde como un proxecto colaborativo entre varias consellarías da Xunta de Galiza, AGADER e as tres universidades galegas co fin de realizar o inventario, salvagardar e poñer en valor o patrimonio cultural inmaterial galego
- **Candidatura de Patrimonio Inmaterial Galego-Português**⁴, que ademais de ter fins semellantes á anterior iniciativa, pretende que a UNESCO nomee a candidatura multinacional denominada "As tradicións orais galego-portuguesas" como "Masterpiece of Oral and Intangible Heritage of Humanity" (Obra Mestra do Patrimonio Inmaterial da Humanidade).
- **Polafías**⁵, son un proxecto da Asociación de Escritores en Lingua Galega (AELG), coordinado polo vogal de Literatura de Tradición Oral, Antonio Reigosa, que intenta recrear as reunións ou veladas de carácter festivo con contidos literarios e musicais e ten como obxectivo primordial o de poñer en valor e rescatar do esquecemento o valioso patrimonio oral, literario e musical, galego.
- **Galicia Encantada**⁶, é dende logo a "wikipedia" galega do patrimonio inmaterial. Todo un portal aberto á participación cidadá actualizado, ordenado e completo, coordinado tamén por Antonio Reigosa.
- **Universidade Rural Galega**⁷, formada por entidades culturais e persoas a nivel individual.

3.2 LUGO

A cabalo dos séculos XIX e XX nace a **Escola Etnográfica Mindoniense** que acubilla a

personaxes tan coñecidos como Manuel Leiras Pulpeiro, Antonio Noriega Varela, Eduardo Lence-Santar e Guitián, Raimundo Aguiar e Aquilino Iglesia Alvariño. A metade norte da provincia tivo bos sucesores en nomes como Armando Requeixo, Isaac Rielo Carballo, Isaac Ferreira, Manuel Lourenzo, Xesús Pisón, Félix Villares, Anxo Fernández Ocampo e por suposto o grupo Chaira.

En 1992 un grupo de catro escritores e estudosos, Ofelia Carnero Vázquez, Mercedes Salvador Castañer, Xoán Ramiro Cuba Rodríguez e Antonio Reigosa Carreiras, crean o Grupo de Investigación Etnográfica "**Chaira**" co fin de recuperar, difundir e investigar a literatura de tradición oral de Galiza. Durante este tempo fixeron traballos de campo en Abadín, Begonte, Vilalba e A Pontenova, deixando dúas obras mestras impresas: *Polavila na Pontenova. Lendas, contos e romances* e *Da fala dos brañegos. Literatura oral do concello de Abadín* publicadas baixo o amparo da Deputación de Lugo.

É tamén digno de mencionar a colección de contos populares da provincia de Lugo publicada polo **Centro de Estudos de Fingoy** no 1961 baixo a dirección do profesor Ricardo Carballo Calero. Máis recentemente agromaron tamén recompilacións no concello de Samos, Palas de Rei, Ancares...

3.3 O CORGO

No concello do Corgo houbo intentos puntuais tanto de recollida como de divulgación do patrimonio inmaterial (todos eles recentes) pero falta ese macroproxecto que varra toda a superficie e que fixe para sempre a nosa cultura máis etérea. Destacan os traballos de **Xosé Manuel Castro Castedo** en Queizán trasladado ao papel na súa tese de licenciatura (inérita) e de **José Luís Garrosa Gude** en Franqueán publicado na revista *Madrygal*.

Outras fontes nas que todo investigador debe beber no Corgo (e en calquera outro sitio) son as **revistas escolares** e dise en plural porque o

(3) <http://ronsel.uvigo.es>

(4) <http://www.opatrimonio.org>

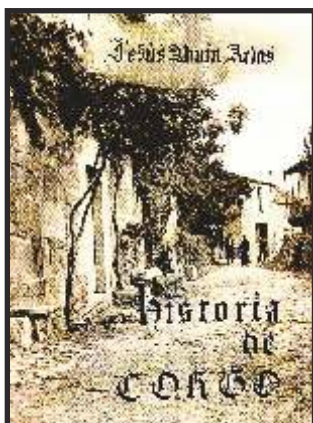
(5) <http://www.aelg.org/Polafias/MainPage.do>

(6) <http://www.galiciaencantada.com>

(7) <http://universidaderruralgalega.blogspot.com>

concello do Corgo ten repartidos os seus alumnos de primaria nos CEIP do Corgo e CPI Ramón Piñeiro (A Pobra de San Xiao-Láncara) e os de secundaria neste último centro e no IES As Mercedes (Lugo). As revistas escolares están cheas de adiviñas, trabalinguas, contos, lendas... recollidas nas casas ou entre os veciños dos devanditos alumnos e baixo a tutela dos profesores.

Relativo aos oficios hai que destacar a magnífica colección etnográfica de **Manuel Fernández López**, Lolo da Vila (Anseán). A maiores dos obxectos máis materiais posúe unha morea de información tanto de artesáns corgueses como de nomes de materias primas, ferramentas, procesos, etc.

Fotografía da portada do libro *Historia de Corgo* sacada nas inmediacións do Pazo do Corgo

En canto á fotografía destacamos a nivel individual a **Jesús Abuin Arias**⁸ (a maiores das fotografías que se publicaron no volume “*Historia de Corgo*” posúe unha ampla colección de fotografías antigas) e a pequena recollida de fotografías feita polo **Concello do Corgo** hai uns anos e que están expostas no Centro Sociocultural de maneira permanente.

4 OBXECTIVOS DO PROXECTO DE RECOLLIDA

O proxecto de recollida de patrimonio inmaterial proposto para o concello do Corgo responde aos seguintes obxectivos:

- **Recompilar** aquela parte do patrimonio máis efémera e susceptíbel de desaparecer. Trátase de recoller todo o patrimonio inmaterial que está en posesión daquelas persoas nadas fundamentalmente antes do 1950 e na totalidade das parroquias do concello do Corgo (ou polo menos nun número delas situadas estratexicamente para que os estudos posteriores teñan validez estatística e científica). É polo tanto preciso crear unha base de datos dixital co fin de que esa

información sexa facilmente reproducíbel no futuro e non teña data de caducidade.

- **Divulgar** o resultado do proxecto. Non ten sentido recoller para almacenar se despois vai quedar gardado nun rexistro de carácter informático. A divulgación débese facer a **nivel oral** (relatorios) co fin de que toda a xente poida coñecer, interaccionar, concretar e ampliar a información dos relatores, a **nivel visual** (exposicións de fotografías e reprodución de elementos sonoros e audiovisuais) e por suposto a **nivel escrito** (revista Corga, libro recopilatorio, páxina web, DVD...). Divulgar é devolver o que antes prestaron os distintos informantes cun gran valor engadido, a mellora da autoestima da poboación rural de avanzada idade.
- **Fomentar a transmisión interxeracional.** Como se dicía no limiar o patrimonio inmaterial naceu fundamentalmente do boca a boca e é así como se debe de seguir mantendo. Fomentar entre os pais e entre os docentes a transmisión deste patrimonio é a mellor forma de afianzármolos como nación neste mundo globalizado.

5 INFORMACIÓN A RECOLLER

É moi importante uniformizar os criterios en canto á recollida de información para que despois os datos poidan ser tratados con seriedade. As reunións e a formación previa dos recursos humanos empregados no proxecto (entrevistadores, equipo técnico...) son fundamentais para o éxito da empresa, así como contar cunha grella de entrevista (común para todos os membros) que ordene, guíe e sirva de soporte para a información a recoller.

A continuación amosamos un listado de elementos do patrimonio inmaterial galego interesantes para ser recollidos no proxecto:

- **Lendas** (de tesouros e riquezas ocultas, de encantos, mouros e mouras, de meigas, de nubiros, de santos e santuarios, de ánimas e agoiros, do demo e de trasnos, de pozos máxicos, de aldeas e lugares desaparecidos, toponímicas e outros relatos lendarios).
- **Contos** (de animais, marabillosos, relixiosos,

(8) ABUIN ARIAS, Jesús. *Historia de Corgo*. Lugo: Servizos de publicación da Deputación de Lugo, 2000.

novelescos, colorados, contos de fórmula e chistes, anécdotas e burlas de matrimonios, de parvos e pillos, de cregos e de personaxes locais).

- **Poesía popular** (romances, romances de cego, cantos narrativos e parrafeos, cancionero popular, adiviñas, trabalinguas, refráns e ditos, oracións, ensalmos e esconxuros).
- **Historia** (feiras e festas, guerras, política, relacións entre poboacións...).
- **Fotografías** (recollendo toda a información relacionada coa mesma: ano e mes/estación na que foi tomada, personaxes, actividade realizada e calquera outro tipo de comentario relacionado coa fotografía).
- **Investigacións puntuais de carácter etnográfico** (celebración do “lume vello”, orixe do nome das casas...).
- **Oficios tradicionais.**
- Outros.

Fotografía de comezos da década dos cincuenta na “legua dereita” e coa desaparecida casa de Resch ao fondo¹⁰

Exclúese a microtoponimia⁹ ao ser recompilada previamente por un equipo de persoas dentro dun proxecto global de recollida a nivel galego.

6 RECURSOS MATERIAIS E HUMANOS

Para poder levar a cabo o proxecto de recollida do patrimonio inmaterial son precisos unha serie de recursos materiais e sobre todo humanos. Como **recursos materiais** serían necesarios:

- Grella para a recollida de información manual (formada por un papel tamaño A3 e opcionalmente por varios A4) e material de oficina (bolígrafos, lapis, gomas...).
- Gravadoras para recoller documentación de tipo oral.
- Máquina fotográfica dixital.
- Equipamento informático: ordenador ou disco duro externo, memorias USB, escáner... (hardware) e base de datos, programas de tratamento de imaxe... (software).

Como **recursos humanos** precisaríamos varias persoas relacionadas co CEC cos seguintes perfís:

- Equipo redactor, supervisor e avaliador do proxecto de recollida de patrimonio inmaterial.
- Entrevistadores: traballarían por parellas recollendo información nas parroquias nas que teñan algún tipo de relación persoal co fin de crear ese clima de confianza que provoque que a recollida sexa fructífera. Para un rápido desenvolvemento do proxecto serán precisas como mínimo 5 parellas cada ano.
- Equipo técnico: tamén é preciso un grupo de persoas cuns básicos coñecementos informáticos que axude/realice a dixitalización da información recopilada. Este equipo podería estar conformado por persoas que non participen na parte das entrevistas pero o recomendábel é que fose xente que participase nese traballo de recollida. Debería haber unha persoa técnica por cada parella de entrevistadores.
- Equipo investigador. Serían as persoas que en grupo ou a título individual analizasen a información obtida co fin de realizar artigos publicábeis na revista Corga ou noutro soporte.

7 TEMPO DE EXECUCIÓN E FASES

O proxecto ten que desenvolverse nas seguintes fases:

7.1 FASE A: PREPARACIÓN E ADQUISICIÓN DE RECURSOS

Duración aproximada: 3 meses.

Tarefas:

- Constituír un equipo humano dentro do CEC para a posterior redacción, supervisión e avaliación do proxecto (membros da Xunta Directiva do CEC, socios e outras persoas relacionadas co CEC e coa A.C. Arumes do Corgo, veciños interesados...). Este equipo deberá ser aberto a novas incorporacións en cada momento.
- Recibir asesoramento doutros grupos que fixeran recollida do patrimonio inmaterial:

(9) PITAPARDO, Alejandra. “A microtoponimia do concello do Corgo”. *Corga*. Centro de Estudos do Corgo. 2010, nº 1, páxs. 70-75.

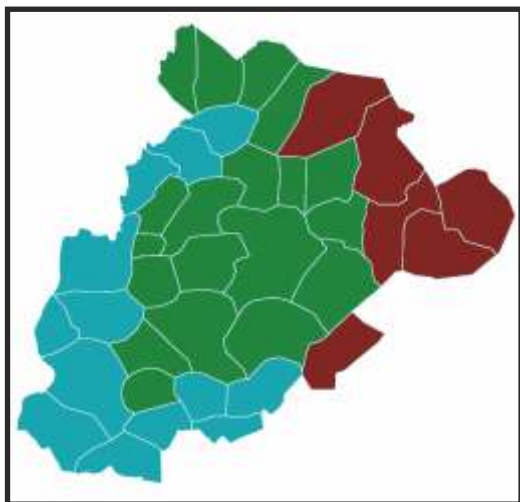
(10) Fotografía pertencente ao arquivo fotográfico da casa de Otero do Corgo.

literatura oral (Grupo Chaira), material fotográfico (Asoc. de Amigos do Museo do Castro de Viladonga, Museo de Ribadavia...)

- Redactar o proxecto e elixir un nome e un logotipo coas aportacións de todos os membros do equipo.
- Presentar o proxecto ás distintas administracións públicas co fin de obter o financiamento preciso para a adquisición dos recursos materiais necesarios.
- Crear parellas de entrevistadores e o equipo técnico, unificar criterios e recibir formación.
- Adquirir os recursos materiais necesarios.
- Presentar o proxecto ao público e aos medios de comunicación. Con isto a maiores de promocionar o proxecto, impúlsase o CEC e serve de primeiro aviso á poboación corguesa de que proximamente pasarán polas súas casas persoas para realizaren a recolleita do patrimonio inmaterial.

7.2 FASE B: ENTREVISTAS

Duración aproximada: 2-3 anos.

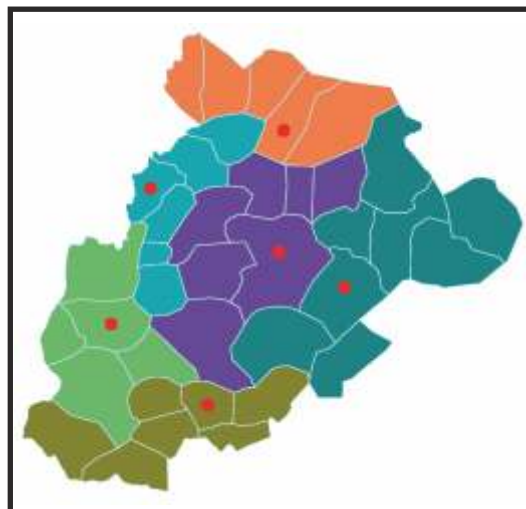
Mapa coas parroquias diferenciadas a nivel orográfico

Tarefas:

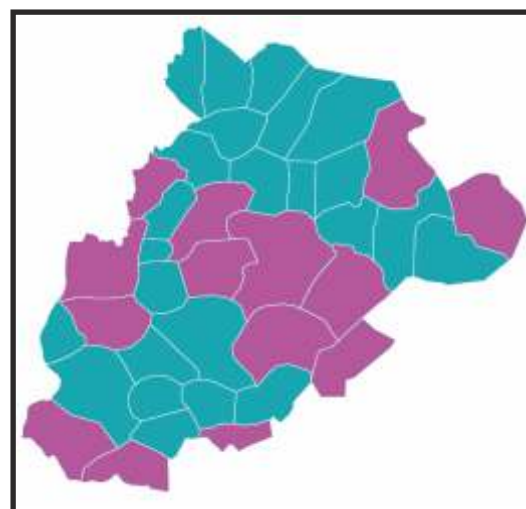
- Escoller as parroquias a entrevistar tendo en conta a afinidade xeográfica das distintas parellas, a poboación total entrevistada e un criterio estatístico e científico. Un bo obxectivo sería cubrir o número de parroquias preciso para varrer unha poboación de entre 300 e 400 persoas ao ano por parella. Deste xeito, 5 parellas traballando ao ano poderían cubrir o concello en pouco máis de 2 anos e medio. Para comezar a ter resultados estatísticos e

científicos ao cabo dun ano (ano e medio), habería que ter moito tino á hora de escoller as parroquias para que houberese representación de todos os seguintes supostos:

- ❖ **Montaña** (Queizán, Fonteita, Franqueán, Folgosa e Santalla), **Ribeira** (Paradela, Quinte, Farnadeiros, Cerceda, Cela...) e **Chaira** (zona centro e noroeste do concello).
- ❖ Zona da estrada N VI (con polos en **Adai**, **O Corgo**, **Gomeán** e **Laxosa**) e da estrada C-546 (con polos en **Farnadeiros** e **Maceda**).
- ❖ **Parroquias pequenas** (menos de 100 habitantes) e **parroquias grandes** (máis de 100 hab.).

Mapa parroquial coas distintas zonas e polos de atracción

Mapa parroquial coas parroquias grandes (en poboación) e pequenas

- Remitir unha carta informativa sobre o contido do proxecto a todos os veciños da parroquia a visitar, avisando de que nos posteriores meses pasarán dúas persoas (con nome e apelidos) para a recollida voluntaria de información.
- Asinar unha autorización (no momento da entrevista e sempre e cando a persoa queira colaborar) para duplicar, coleccionar, expoñer e publicar a información que sexa cedida.
- Fotografar todos aqueles elementos xeográficos e patrimoniais (castros, fontes, medorras...) que aparezan citados nas entrevistas (lendas, contos...).
- Dixitalizar os datos, é dicir, introducir a información da grella de entrevistas nunha base de datos, transcribir as gravacións de son, escanear as fotografías para posterior devolución, duplicar material audiovisual...
- Avaliar o proxecto en base á experiencia do contacto coa xente. Aos 3 primeiros meses de comezar a entrevista e na metade da fase débense realizar senllas autoavaliacións rigorosas non só da grella de entrevistas senón do proxecto ao completo co fin de realizar rectificacións.
- Presentar o estado do proxecto ao público e aos medios de comunicación ao finalizar a fase B.

7.3 FASE C: ANÁLISE DE DATOS E PUBLICACIÓN DE RESULTADOS

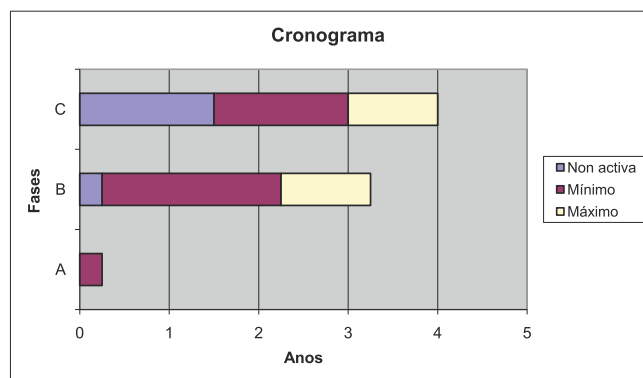
Duración aproximada: 1,5-2,5 anos

Tarefas:

- Crear equipos de traballo (varias persoas ou a título individual) para analizar as distintas temáticas estudábeis a partires da información recollida na base de datos. Eses equipos xa poden comezar a traballar cando se teña varrida a metade da poboación do concello ou a partir dun ano (ano e medio) e sempre que as parroquias escollidas sexan representati-vas de todo o concello.
- Presentar os diferentes estudos ao público en xeral e posteriormente publicalos na revista Corga. Todas as persoas que colaboren na recollida de información terían dereito preferente a utilización dos datos para o seu posterior estudo e publicación (ben a título individual ou colectivo), podendo externalizar esta parte só cando a ningún lle interese unha temática ou cando a complexidade da mesma así o requira.
- Dar a coñecer aos medios de comunicación os resultados do proxecto unha vez avanzada a fase C.

7.4 CRONOGRAMA

Tendo en conta os tempos non activos e a duración aproximada de cada fase (coa duración mínima e máxima), deitamos o seguinte cronograma para maior comprensión da duración do proxecto. No mellor dos casos remataríase en 3 anos e se o proceso avanzase con máis lentitude duraría 4 anos.

Cronograma coas distintas fases do proxecto

8 GRELLA DE ENTREVISTA

Agrella que propoñemos é un documento en papel tamaño A3 coa incorporación de varias (ou ningunha) follas tamaño A4 no seu interior. Este documento debe conter os seguintes apartados:

- **Datos da entrevista:** código, entrevistadores, lugar, data, hora de comezo, hora de remate e observacións da entrevista.
- **Relación da documentación obtida:** documentación escrita, gravacións de audio, outra documentación (audiovisuais...) e fotografías.
- **Autorización:** para copiar, archivar, expoñer ou editar a información recollida así como o compromiso do Centro de Estudos do Corgo de devolver todos os documentos prestados no prazo dun mes.
- **Datos dos informantes:** nome e apelidos, data e lugar de nacemento, enderezo e profesión.
- **Anexos:** ampliación da documentación recollida (sempre e cando o apartado de relación da documentación do A3 resultase escaso), observacións...

Nas seguintes imaxes aparece unha proposta de deseño da grella que recolle as anteriores necesidades.

Portada e primeira páxina interior do A3 da grella

Segunda páxina interior do A3 da grella e contraportada

Posíbeis anexos en tamaño A4 para introducir no interior do A3

9 ALGÚNS EXEMPLOS NO CORGO

9.1. LENDAS ASOCIADAS A ELEMENTOS ARQUEOLÓXICOS

Isaac Rielo Carballo¹¹ asocia os castros de Paradela con lendas de seres fantásticos (como vén sendo habitual no resto dos castros galegos). No triángulo formado por San Fiz, Chamoso e Vilanova, a carón do río Miño, existe unha eleva-

Terraplén defensivo do Castro de Verín

ción denominada **Monte dos Castros**¹² pola existencia das croas de Cerdeiriño e Verín. Na boqueira do recinto existía un gran seixo que segundo a lenda, “faino de pear entre as augas do río, e traído alí, como se dixo, por unha raíña moura, en castigo, por se propor fuxir coas dúas doncelas de Vilanova a Coeses”.

Outro castro, entre Paradela e Farnadeiros (S. Pedro), denominado da **Grova**, “conta, asemade, con lendarios de fadas encantadas, sorprendidas algunhas polos nativos cando unha noite de San Xoán se adicaban a carrexar auga da trema da Veiga.” Hai que aclarar que A Veiga está situada a 300 m do castro cara ao solpor.

Outro castro lendario é o de **Vilacorbe** en Folgosa (San Martiño). Nas súas proximidades hai unha cova que tiña tres entradas: debaixo da horta do crego (fronte ao pozo da casa de Pérez), na contorna do cemiterio (antes castro) e outra na zona chamada Fincova (outra vez a toponimia deita datos precisos e esclarecedores). Na cova apareceron numerosos muíños romanos, dicíase que podía pasar un cabalo de pé e que nela podía haber un tesouro con moito ouro.

9.2. LENDAS ASOCIADAS A ESPAZOS NATURAIS

Os espazos naturais onde se mestura a auga dos ríos, o granito das rochas e a vida antergra de árbores autóctonas teñen certamente un poder atractivo que lle transmiten ao home unha paz e serenidade moi cobizadas nestes comezos do século XXI. Refírome a espazos como os da Fraga da Fervenza a carón do río Miño, á ribeira de Reconco que está fronte ao muíño de Chousa, situado no río Neira, e tamén ao descoñecido espazo da **Pena dos Mouros** de Anseán. Esta é unha superficie aproximadamente de 6 hectáreas que envolve o pequeno río Mazandán ao pé dun lugar tamén mítico como o da Torre de Anseán. No medio dunha chaira abrumadora, o río introdúcese nunha fraga mesta, que dificulta o acceso a pé, para correr veloz e romper en ducias de pequenas fervenzas entre a admiración das inmóbiles figuras penedías.

Río Mazandán nas proximidades da Pena da Moura

Un lugar descoñecido para a maioría dos corgueses e situado augas abaixo da magnífica ponte da Torre¹³, de época altomedieval cun só van executado con cachotería de lousa. Por esta ponte atravesa un camiño real que serviu de vía xacobeana como enlace entre o camiño francés (Padornelo) e o primitivo (Lugo). Naquel lugar existiu unha ermida (de feito queda rexistrado na microtoponimia das fincas) da que non queda rastro salvo algunha pedra con inscricións que foi empregada posteriormente nalgunha casa ou palleira da parroquia.

(11) RIELO CARBALLO, Isaac. *A Casa Grande de Quintela. Farnadeiros, O Corgo*. Pol: O Mocrín, 2005.

(12) OUTEIRO IGLESIAS, Mario / LÓPEZ CARBALLO, ÁNXELES. *Regreso ao mundo castrexo*. Lugo: A.C. Arumes do Corgo e Vicepresidencia Primeira da Deputación de Lugo, 2010.

(13) OTERO IGLESIAS, Mario / POLÍN, Ricardo. *O Corgo na ruta xacobeana*. Lugo: A.C. Arumes do Corgo e Dirección Xeral de Turismo, 2007.

Nas proximidades existiu unha torre medieval destruída no s. XV polos Irmandiños, reconstruída posteriormente, pero desfeita finalmente pola desidia e o esquecemento do home. Na actualidade existen dúas casas de fermosa arquitectura, unha das cales ten unha fonte subterránea cuxo pasadizo estivo e está rodeado dun halo de misterio (algún di que comunicaba a antiga Torre co río no lugar da Pena dos Mouros).

Son tamén estes lugares fontes vizosas para o imaxinario popular como os castros e as medorras vistos antes. Lugares habitados polas mouras e augas que asulagan cidades como veremos nas seguintes lendas.

Manuel Fernández López (gran ceramista e estudoso do patrimonio corgués) foi hai quince anos a persoa que me ensinou este recanto de paraíso agochado e o que me contou que un dos máis grandes penedos que hai a carón do Mazandán fora traído ata alí por unha moura na cabeza. Mostra diso é o curioso oco que hai nun dos laterais da rocha e que coincidiría coa cabeza dun xigante.

Detalle do oco provocado na rocha pola cabeza da moura

Desprazándonos 5 km ao sur da Pena dos Mouros atopamos outra lenda relacionada con espazos naturais (ríos). Eladio Bernabé Fernández, residente en Chousa (Escoureda), enviou, a día de hoxe, a única lenda referida ao concello do Corgo na web de Galicia Encantada¹⁴.

“Falando de dous dos ríos da nosa comarca dicían os nosos antergos que alí onde se xuntan hoxe o río Sarria e o Neira, nos lindes entre os concellos de Láncara e O Corgo, na provincia de Lugo, no lugar de **Trambeloríos**, houbo, hai como moitísimo tempo, alí a carón, como unha cativa aldea coa súa igrexa.

É de supoñer que daquela aínda estes dous ríos non se xuntarían neste lugar concreto pero co tempo e debido á posible variación dos cauces, a aldea foise afundindo para quedar asolagada totalmente polas augas.

Disque moito tempo despois de todo aquilo, e cando naqueles duros invernos de moita enchente que coañaban os leitos abandonados como debullados, algúns chegaron a asegurar que nos claros mediodías dos meses de verán por intres podíase albiscar aínda o cumio do campanario da igrexa de Trambelosríos.”

O mesmo Eladio manifesta na páxina web que a “lenda foi escoitada dun que xa morreu, e a el tamén lla contaran os seus devanceiros. Mesmo, non se sabe o motivo, alí, nas augas da confluencia, deixaron a vida unhas tres persoas.”

9.3 LENDA DO SANTUARIO DAS VIRTUDES E RITUAIS VARIOS

Xosé Manuel Blanco Prado¹⁵, é se cadra a persoa que máis ten estudado o **santuario das Virtudes** de Pedrafita (como se demostra tamén no seu artigo desta mesma revista). El recolleu a seguinte lenda asociada a este templo:

“Este santuario está situado na freguesía do S. Miguel de Pedrafita, municipio do Corgo, diocese de Lugo. A súa festividade ten lugar, no mes de maio, o día da Ascensión.

Coméntase *“que hai moitos anos algúns veciños de Pedrafita encontraron a Virxen na fonte, lavando. Levárona á igrexa da parroquia, pero ela volveu para a fonte, e así unha e outra vez ata que os veciños da zona decidiron facerlle unha ermida neste lugar”*

Fonte das Virtudes. Ao fondo pódese observar aínda o ritual dos panos

Como queda amosado na lenda, preto do santuario hai unha fonte, que cumpre unha función moi semellante á do santuario do S. Ambreixo (Palas de Rei).”

Coma en moitos santuarios galegos están presentes unha serie de rituais colectivos, como a cele-

(14) <http://www.galiciaencantada.com>
 (15) BLANCO PRADO, Xosé Manuel. “Lendas sobre algúns santuarios da provincia de Lugo”. *Croa*. Asociación de Amigos do Castro de Viladonga. 2000, nº 10, páxs. 38-43.

bración de misas e procesións e tamén individuais como o da circunvalación e os de contacto.

Pero a ninguén lle escapa que a capela da Nosa Señora das Virtudes¹⁶ recolleu todo canto houbo de culto ancestral na contorna, ao ser cristianizado a partir do século VI despois de Cristo. Naquela zona, a pé da vía romana XIX, confluíu o culto a Mercurio (apareceu unha ara votiva, gardada actualmente no Museo Diocesano de Lugo), que como é sabido é o deus do comercio, dos negocios e polo tanto das viaxes, cunha fonte milagreira con capacidade para curar enfermidades dos ollos.

9.4 CONTOS

Dez anos atrás, un bo amigo meu, contoume un conto que lle fora transmitido á súa vez polo seu avó (como ten que ser!) na súa mocidade. Hai moitos, moitos anos viñan andando tres mozos de **Santo André** dunha festa da parte de Laxosa. Era noite de luar cando oíron mear ao lonxe. Fóronse achegando ata que viron un cabrito sentado no valado do camposanto de Cabreiros. Era un cabrito xeitoso e ante a posibilidade de que que o comese o lobo atárono cunha corda e levárono para a casa co fin de comelo eles.

Aínda non daban creto da sorte que tiveran cando se decataron que cada vez era máis difícil tirar polo animal. Sen eles darse conta, aquel cabrito manso fórase convertendo nun castrón mouro e grande. Moito ao seu pesar, decidiron que non había máis remedio que deixalo alí, porque aínda que o intentaron unha chea de veces non conseguían movelo do sitio. Non avanzaran uns metros cando unha voz rouca saíu do animal indicándolles que o volveran a levar ao sitio onde estaba. Entre suores frías arrastrárono cara o cemiterio e cando se achegaron ao muro o castrón deu un chimp e ameazounos de contaren o que alí acontecera.

O tempo sempre provoca o esquecemento, así que os tres rapaces remataron por contarlle a un veciño o que acontecera aquela noite desafiando as verbas do castrón. O resultado foi a morte do veciño uns días despois con grandes remorsos por parte dos mozos.

Relacionado cun parente dese mítico animal atopamos outro conto na tese de licenciatura de Xosé Manuel Castro Castedo. Este filólogo corgués (gran colaborador do Centro de Estudos

do Corgo e membro do seu comité científico) recolleu cunha gravadora nos anos anteriores ao 1986 unha serie de entrevistas a veciños de **Queizán** co fin de estudar as peculiaridades do galego falado na zona (ver artigo publicado nesta mesma revista). Estas entrevistas están transcritas na tese e son hoxe unha fonte valiosísima para o estudo do patrimonio inmaterial.

Contan José, de 94 anos, e Manolo, de 61, (pai e fillo) nunha das múltiples entrevistas realizadas por X. M. Castro, que “naquela época cuando, usted (dito por Manuel para referirse ao pai), o abuelo, e o bisabuelo, que se falaba daquel carneiro que apareceu un día saltando por eí: “¡Ai! ¡mira que ei vai un carneiro!”. E saliron todos eí, corre que corre tras do carneiro, e o carneiro jamás o daban pillado. O carneiro... era imposible collelo, hasta que chegaron hasta alá esas lamelas e viron... ¡ve! esto é cousa do trasgo, esto xa non é cousa boa.”

Nas mesmas transcripcións aparece referenciado un conto de Elena (nai do autor da tese) relativo a uns animais mitolóxicos denominados coscobellos semellantes aos bizbardos (biosbardos¹⁷, cocerellos, pibardos...) pero que se collían nos ríos cos seguintes instrumentos: unha albarda de burro, unha cabezada, unha pa de botar o pan no forno e un cesto deses que tiñan dúas tapas. O cazador de coscobellos, neste caso un veciño de Queizán, metíase descalzo no río e dando golpes coa pa na auga dicía:

“Coscobello, vente ó cesto,
e bizbarde, vente ó fardo,
Xan da albarda, por ti agarda,
¡aquí coa cabezada.”

Os mozos do lugar tirábanlle pedras e dicíanlle “¡Coscobellán! ¡ei van os coscobellos!” co fin de encirralo na súa fracasada busca.

Elena, grande contadora de contos, comenta tamén a historia de “amor” entre un mozo e unha vella fea que deciden casar. Esta dáse conta que o rapaz só a quere polos cartos e así o di no

(16) ÁLVAREZ ASOREY, Rubén D. / RODRÍGUEZ COLMENERO, Antonio. *Vía romana XIX. Unha viaxe dende Lugo aos Ancares, seguindo as pegadas de Roma*. Lugo: Vías Atlánticas, 2008.

OUTEIRO IGLESIAS, Mario. “Estudo das sepulturas antropoides altomedievais”. *Corga*. Centro de Estudos do Corgo. 2010, nº 1, páxs. 12-25.

OTERO IGLESIAS, Mario. *A riqueza fluvial nas terras de Chamoso*. Lugo: A.C. Arumes do Corgo e Dirección Xeral de Turismo, 2008.

(17) CUBA RODRÍGUEZ, X. Ramiro / REIGOSA CARREIRAS, Antonio / MIRANDA RUIZ, Xosé. *Diccionario dos seres míticos galegos*. Vigo: Xerais, 1999.

momento da cerimonia cando lle pregunta o crego se quere o noivo, anulándose a voda.

A señora Visita (69 anos) comenta, tamén no mesmo documento, como unha rapaza moi fermosa escolleu o home da súa vida entre os sete mozos que tiña poñéndoos a mexar para quedarse co que máis lonxe alcanzase.

9.5 ENSALMOS, ORACIÓNS E ESCONXUROS

José Luis Garrosa Gude¹⁸ fixo hai uns anos un intenso traballo de campo na parroquia de **Franqueán** recollendo distintos ensalmos, oracións e esconxuros. A continuación amósase un deles para curar o “corvín”:

“A abeleira úsase para mata-las bruxas e tamén diferentes ensalmos de curación coma o que transcribimos a continuación, empregado para encouta-lo *corvín*. Defínese o *corvín* como unha especie de ataque que lles dá ós ranchiños e lles fai chiar e patexar ata levalos á morte. Hainos que cruzar tres veces cunha vara de *abelaira*, tamén hai versións nas que é de *biouteiro*, mentres se di o seguinte:

San Pedro e San Juan por un camiño van.

E díxolle San Pedro a San Juan:

“Aí queda o cocho de Choupín dándolle o teo e o corvín”.

E díxolle San Juan a San Pedro:

“Crúzao cunha vara de abelaira que o teo e o corvín marchará e o cocho de Choupín quedará”.

Co favor de Dios e da Virgen María, un padrenuestro e un avemaría.”

Xosé Manuel Blanco Prado¹⁹ recolleu na parroquia de **Queizán** un ensalmo para curar as belidas, “manchas brancas, nubes, néboas, puntiños, e úlceras que aparecen nos ollos, producindo diminución ou perda da visión e non cabe duda ningunha que se refire ás úlceras de córnea”.

“Facíase unha cruz sobre o ollo do doente cun gran de trigo entre o índice e o polgar, pronunciando ao mesmo tempo as seguintes palabras:

*Desfeita,
que fuches feita,
en auga,
en lume,*

*en sal da mar,
en auga de fonte termal.
Nin crezas,
nin avivezas
nin fagas cousa
que mal parezas
no corpo de (fulano de tal).*

Logo, collíase outro gran e realizábase a mesma práctica nove veces, durante nove días seguidos. Cada vez que se recitaba o ensalmo, rezábase ao seu remate un nosopai e unha avemaría.”

Na tese de licenciatura de Xosé Manuel Castro Castedo recóllense tamén en Queizán dous ensalmos para curar enfermidades. Neste caso trásmítelos Elena que llos escoitara a unha tía súa. Un deles serve para curar tamén doenzas oculares, en concreto o argueiro (cando o ollo estaba cheo de sangue). O segundo ocúpase do rastro, unha das maiores preocupacións de outrora ao que José Luis Garrosa Gude tamén lle dedica un apartado na súa publicación en *Madrygal*, cun ensalmo de estrutura certamente semellante.

9.6 CANTIGAS

Xosé Manuel Castro Castedo tamén recolleu varias cantigas no traballo antes mencionado, fundamentalmente de dous informantes de **Queizán**, hoxe mortos, Montero, que no ano da recolleita (1986) tiña 77 anos e Basilio, con 70 anos. Do primeiro recolleu unha fermosa cantiga de entroido composta polo veciño de Queizán Jesús Rodríguez Álvarez (Jesús de Xorxe) aproximadamente polo 1945 e que foi cantada durante varios anos no entroido polos veciños de Queizán. O Montero tamén achegou unha “jota” que tamén foi cantada polos veciños en tempos de entroido.

Basilio engadiu ao traballo un conxunto de catro cantigas das que reproducimos un anaco dunha que se desenvolve en terras de Queizán e Castroverde:

“O vintecinco de agosto,
según dice o calendario,
houbo feira en Castroverde,
e romería en Sampaio.

(18) GARROSA GUDE, José Luis. “Aproximación a algunhas crenzas da parroquia de Franqueán (O Corgo-Lugo)”. *Madrygal*. 2000, nº 3, páxs. 51-57.

(19) BLANCO PRADO, Xosé Manuel. “As doenzas oculares e as lombrigas na provincia de Lugo. Ensalmos e rituais etnomédicos (II)”. *Croa. Asociación de Amigos do Castro de Viladonga*. 2008, nº 18, páxs. 56-79.

E ás nove da mañá,
eínda o día non abrira,
e a Fotógrafa de Cuba,
pra Castroverde salía.

Eínda ben non chega á feira,
xa non tiña que facer,
foi ver se encontraba un bobo,
que pagase de comer

Arimouse a un riquicheiro,
e máis de alí a un pedazo,
xa solicitou a Noceiro.

Unhas cuantas voltas deron,
saliron pra carretera;
mirai se é pillá a Diana,
non tiña pernás pra andar.
E o infeliz de Noceiro,
o coche tuvo que pagar.

Xa chegaron a Sampaio,
apearon na romería,
según dicen os da festa,
unhas cuantas voltas deron.
E cando se descuidaron,
as nove da noite deron.

Botáronse ao camiño,
cara o lugar de Queizán,
e cando se descuidaron,
de detrás deles viña un can.”
[...]

10 CONCLUSIÓNS

Detrás da aparente febleza do patrimonio inmaterial hai unha arma aguerrida contra a apisoadora implacable da globalización. É por isto polo que se propón un proxecto de recolleita e posta en valor da literatura popular, historia local, oficios e fotografías no concello do Corgo, co fin de fixar para sempre ese etéreo saber e mantermos a identidade como galegos.

Neste artigo demostrase que o proxecto é factible de ser realizado con escasos recursos materiais, cun dimensionado equipo humano e non nun prazo de tempo máis aló de tres ou catro anos. O resultado, estudar o patrimonio inmaterial e devolvérlo á sociedade corguesa en forma de publicación, exposición ou relatorios, herdeiros de semellante tesouro. Outros moitos exemplos hai

espallados pola xeografía galega dende finais do s. XIX ata a actualidade que deben servir como exemplo e guía.

Finaliza o artigo cunha escolma de lendas, contos, ensalmos e cantigas do concello do Corgo recollidas oralmente polo propio autor ou a través de distintos traballos (publicados ou non) co fin de animar os lectores a participaren neste ambicioso proxecto de recuperación da memoria histórica.

11 BIBLIOGRAFÍA

MONOGRAFÍAS

- ABUIN ARIAS, Jesús. *Historia de Corgo*. Lugo: Servizos de publicación da Deputación de Lugo, 2000.
- ALONSO GIRGADO, Luís. *Antoloxía do conto galego. Século XX*. Vigo: Ed. Galaxia, 2001.
- ÁLVAREZ ASOREY, Rubén D. / RODRÍGUEZ COLMENERO, Antonio. *Vía romana XIX. Unha viaxe dende Lugo aos Ancares, seguindo as pegadas de Roma*. Lugo: Vías Atlánticas, 2008.
- CARNERO VÁZQUEZ, Mª Ofelia / CUBA RODRÍGUEZ, X. Ramiro / REIGOSA CARREIRAS, Antonio / SALVADOR CASTAÑER, M^a de las Mercedes. *Da fala dos brañegos. Literatura oral do concello de Abadín*. Lugo: Museo Provincial de Lugo e Deputación Provincial de Lugo, 2004.
- CARNERO VÁZQUEZ, Mª Ofelia / CUBA RODRÍGUEZ, X. Ramiro / REIGOSA CARREIRAS, Antonio / SALVADOR CASTAÑER, M^a de las Mercedes. *Polavila na Pontenova. Lendas, contos e romances*. Lugo: Servicio de Publicacións da Deputación Provincial de Lugo, 2004.
- CUBA RODRÍGUEZ, X. Ramiro / REIGOSA CARREIRAS, Antonio / MIRANDA RUIZ, Xosé. *Diccionario dos seres míticos galegos*. Vigo: Xerais, 1999.
- EBELING, Walter. *A terra e os homes. Fotografías de Walter Ebeling (1928-1933)*. Lugo: Servicio de Publicacións da Deputación Provincial de Lugo, 2003.
- GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé Manuel. *Lendas galegas de tradición oral*. Vigo: Ed. Galaxia, 1995.
- LIRAPOUSA, Lolín / LLANARODRÍGUEZ, César / CASTRO RAMIL, Bibiana. *Álbums para o reencontro. Ribadavia e os Ribadavienses*

III. Ourense: Dirección Xeral de Patrimonio Cultural da Xunta de Galicia, 2005.

OTERO IGLESIAS, Mario / POLÍN, Ricardo. *O Corgo na ruta xacobeá*. Lugo: A.C. Arumes do Corgo e Dirección Xeral de Turismo, 2007.

OTERO IGLESIAS, Mario. *A riqueza fluvial nas terras de Chamoso*. Lugo: A.C. Arumes do Corgo e Dirección Xeral de Turismo, 2008.

OUTEIRO IGLESIAS, Mario / LÓPEZ CARBALLO, ÁNXELES. *Regreso ao mundo castrexo*. Lugo: A.C. Arumes do Corgo e Vicepresidencia Primeira da Deputación de Lugo, 2010.

RIELO CARBALLO, Isaac. *A Casa Grande de Quintela. Farnadeiros, O Corgo*. Pol: O Mocrín, 2005.

VÁZQUEZ GARCÍA, Rodrigo. *A tradición oral na comarca da Ulloa. Unha aproximación descritiva e analítica dende a experiencia docente*. Lugo: Servizo de Publicacións da Deputación de Lugo, 2010.

VARIOS. *Plan para a salvagarda e posta en valor do patrimonio cultural inmaterial de Galicia*. Ourense: Proxecto Ronsel, 2008.

XIZ, Xulio. *O Corgo, amplo horizonte*. Lugo: Concello do Corgo, 2007.

ARTIGOS EN SERIES DE MONOGRAFÍAS

BLANCO PÉREZ, Domingo. "Literatura popular de tradición oral". *Galicia. Antropoloxía. Tomo XXVIII: Imaxinario. Literatura popular*. Hércules de ediciones. 1997, páxs. 55-85.

GONZÁLEZ REBOREDO, Xosé Manuel / LOUREIRO LAMAS, Celso. "Antoloxía da literatura popular". *Galicia. Antropoloxía. Tomo XXVIII: Imaxinario. Literatura popular*. Hércules de ediciones. 1997, páxs. 21-51.

LLINARES GARCÍA, Mar. "Rostros do imaxinario popular". *Galicia. Antropoloxía. Tomo XXVIII: Imaxinario. Literatura popular*. Hércules de ediciones. 1997, páxs. 21-51.

LÓPEZ COIRA, Miguel M^a. "Do texto oral ó contexto cultural. Perspectiva antropolóxica da tradición oral galega". *Galicia. Antropoloxía. Tomo XXVIII: Imaxinario. Literatura popular*. Hércules de ediciones. 1997, páxs. 87-127.

MARIÑO FERRO, Xosé Ramón. "Medicina popular". *Galicia. Antropoloxía. Tomo XXVII: Relixión. Crenzas. Festas*. Hércules de ediciones. 1997, páxs. 113-169.

ARTIGOS EN REVISTAS

BLANCO PRADO, Xosé Manuel. "Lendas sobre algúns santuarios da provincia de Lugo". *Croa. Asociación de Amigos do Castro de Viladonga*. 2000, nº 10, páxs. 38-43.

BLANCO PRADO, Xosé Manuel. "As doenzas oculares e as lombrigas na provincia de Lugo. Ensalmos e rituais etnomédicos (II)". *Croa. Asociación de Amigos do Castro de Viladonga*. 2008, nº 18, páxs. 56-79.

CUBA RODRÍGUEZ, X. Ramiro / REIGOSA CARREIRAS, Antonio. "Xeografía mítica da provincia de Lugo (I): cen lugares con lenda". *Croa. Asociación de Amigos do Castro de Viladonga*. 1998, nº 8, páxs. 42-63.

GARROSA GUDE, José Luis. "Aproximación a algunhas crenzas da parroquia de Franqueán (O Corgo-Lugo)". *Madrygal*. 2000, nº 3, páxs. 51-57.

LÓPEZ CARBALLO, M^a de los Ángeles. "A fotografía como nexa de unión entre o Castro de Viladonga e as parroquias da contorna". *Croa. Asociación de Amigos do Castro de Viladonga*. 2009, nº 19, páxs. 84-89.

OUTEIRO IGLESIAS, Mario. "Estudo das sepulturas antropoides altomedievais". *Corga. Centro de Estudos do Corgo*. 2010, nº 1, páxs. 12-25.

PITA PARDO, Alejandra. "A microtoponimia do concello do Corgo". *Corga. Centro de Estudos do Corgo*. 2010, nº 1, páxs. 70-75.

REIGOSA CARREIRAS, Antonio. "Proxecto Chaira. Un inventario de Literatura de Tradición Oral". *Croa. Asociación de Amigos do Castro de Viladonga*. 1992/1993, nº 2/3, páx. 17.

RECURSOS ELECTRÓNICOS EN INTERNET

<http://www.galiciaencantada.com>

<http://www.opatrimonio.org>

<http://ronsel.uvigo.es>

<http://www.unesco.org/culture/ich/index.php?lg=en&pg=00001>

<http://universidadruralgalega.blogspot.com>

<http://www.aelg.org/Polafias/MainPage.do>

OUTROS

Proxecto de PXOM do Concello do Corgo. Antonio de Vega Rodríguez e outros. Concello do Corgo.